

FILOZÓFIA A POSZTIGAZSÁG KORÁBAN

ROPOLYI LÁSZLÓ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

e-mail: ropolyi@elte.hu

"Igazságok, melyeket még mosoly
be nem aranyozott;
zöld fanyar türelmetlen igazságok
ülnek körültem."
(Nietzsche)

Az internet létrehozása és általános használata alapjaiban változtatja meg az emberi életet. Az új emberi létmód – a hálólét – lehetősége és megvalósulása nem hagyja érintetlenül az internet előtt formált társadalmat és kultúrát sem. Ebben a folyamatban a filozófia is átalakul.

Tudomásul véve a filozófiai nézetek mai pluralitását és a képviselt álláspontok megosztásának nagyfokú bizonytalanságát (Bourget and Chalmers, 2014) bizonyára különös törekvésnek tűnik a filozófia jövőjéről, a filozófia előtt álló lehetséges, sőt valószínű perspektívákról értekezni. Márpedig ez a tervünk. Ez talán különös terv, de ugyanakkor szükséges is. Arról van szó, hogy az internet létrehozása és univerzális használata olyan mértékben változtatta meg az életünket, hogy a világunkat formáló összes közösségi és kulturális tényező átalakult, vagy átalakuló félben van: röviden szólva más világban élünk, mint akár csak húsz vagy harminc éve. Az ember világának transzformációja megköveteli az új helyzet új megértését. A világformáló emberi gyakorlatra is jellemző a „nem tudják, de teszik” imperatívusza, így arra kényszerülünk, hogy saját cselekedeteink kontextusát és következményeit legalább poszt fesztum világnézeti, filozófiai reflexió tárgyává tegyük, megismerjük és megértsük saját tetteinket, saját formálódó világunkat, átalakulóban lévő saját magunkat. A filozófia lehetőségeit tanulmányozva nagy vonalakban felidézzük a jelenlegi állapotához vezető körülményeket és a napjainkban zajló

átalakulások legjelentősebb filozófiai következményeit.

A modernitás válsága és a hálólét létrejötte

A modern világállapot ötszáz éves történetének végződése az utóbbi évtizedeket meghatározó civilizációs fejlemény. A modernitás programjának megvalósulása – beleértve a programba (szándéktalanul) belefoglalt embertelen következményeket is – a modernitás vízióinak, teljesítményének és produktumainak radikális értékvesztését eredményezte. A 20. század során kibontakozott és elmélyült egy gazdasági, politikai, kulturális, az egész modern világrendszert átfogó válságfolyamat.

Válságnak nagy (összetett, komplex) rendszerek átalakulási folyamatát nevezzük (Ropolyi 2020a). Ennek során egy összetett rendszer adott módon való létezésének feltételei fokozatosan megszűnnek, a rendszer szétesik, majd újjá szerveződik, azaz egy új rendszer keletkezik. Válságjelenségekről ennek a folyamatnak az azonosítása és értelmezése kapcsán szokás beszélni. A rendszer összetettségének, illetve nagyságának az a jelentősége, hogy ilyen rendszereknek általában nincsenek tudományos elméletekbe foglalható konzisztens leírásai, így változásaik értelmezéséhez sem vehetjük igénybe a hagyományos dinamikai elgondolásokat. A válságok értelmezései és leírásai a nagy és összetett (komplex) rendszerek „dinamikai elméleteit” helyettesítik. Válságok kibontakozása során az addig jól működő totalitásszervező hatások (termelési viszonyok, ideológiák, világképek, paradigmák, stílusirányzatok stb.) veszítenek hatékonyságukból, meginog az egyetlen „világrend” érvényessége, illetve az érvényességébe vetett hit, a világ, illetve a világfelfogás pluralizálódik. Az egy–sok viszony korábban érvényes és elfogadott változata, melyben az egy valamilyen dominanciája érvényesült, érvényét veszti, s átmenetileg a pluralitást felemelő sok kerül előtérbe, mígnem egy új egységbe szervező erő nem támad, illetve ilyen erők nem lelnek.

A modernitás rendszerének válságára való intellektuális reflexiókat *posztmodern* álláspontként azonosították, ami ilyenként a 20. század közepétől évtizedekig a világértelmezést meghatározó ideológiaként szolgált (és szolgál tulajdonképpen ma is). Legfontosabbként deklarált értékei (a válságok lefolyására való reflexió miatt némileg változó hangsúlyokkal) a pluralitás, a virtualitás, az individualitás, a töredezettség, a hatalomellenesség és a benne foglalt modernitás. Utóbbi azt jelenti, hogy a posztmodern álláspont nem tekinti a modern rendszert mindenestül

felszámolandónak, mindössze a modernitás értékrendjének feltétlen dominanciáját kívánja megszüntetni, s ezzel teret biztosít a rendszer átalakulási folyamata számára (Ropolyi 2006).

A válság időszakának mindössze néhány - összefonódóan zajló - folyamatát szeretnénk röviden felidézni. A folyamat legfontosabb eseménye, hogy a hitelességét veszített modern világállapot gyakorlati kritikájaként a 20. század közepétől létrejön az emberi viszonyok új dimenzióját befogadni és hordozni képes új közeg, az *internet*, majd az internethasználat következtében kibontakozik egy új kulturális praxis (nevezhetjük mondjuk *netkultúrának*), s ennek nyomán egy új emberi létmód, amit *hálólétként* azonosíthatunk.

Mivel az internet a válság elmélyülése korának terméke nyilvánvalóan a korszak posztmodern értékrendje által formált. Ez azzal a következménnyel jár, hogy működése során – akár használóinak szándékaitól függetlenül is – a posztmodern értékek folyamatos előállítását és terjesztését is megvalósítja: az internet egy posztmodern értékgenerátor. Immár több évtizedes története során természetesen sok szempontból és folyamatosan változik – formálása, értéktartalmainak meghatározása korunk ideológiai küzdelmeinek legfontosabb terepe.

Az azonban egyszer s mindenkorra eldőlt, hogy az internethasználat univerzálissá válása következtében az emberi létforma átalakul. Sok évezredes szerkezete módosul: a természeti és társadalmi létmódok mellett kialakulóban van egy harmadik, az előbbi kettőre ráépülő létmód: a hálólét. Az ember immár három világ polgára: természeti-, társadalmi- és hálólét viszonyok formálják természetét. Az internet-használat következtében létrejövő „három világ” kultúrája alakítja, és ki is fejezi a bekövetkező változásokat (Ropolyi 2006, 2012).

Az emberi világ ilyen mértékű átalakulásának értelmezéséhez nem könnyű használható szempontokra lelni. A komplex folyamatok során minden szinte mindennel összefügg, hat rá és egyúttal hatást szenved el. Efféle szituációk értelmezésében két megközelítés tűnik használhatónak: történeti, társadalmi, kulturális *analógiák* azonosítása és összehasonlító elemzése, valamint a világertelmezés direkt eljárása, azaz az aktuális valóság *filozófiai* értelmezéseire és konstrukcióira való törekvés. Mivel az egész folyamat az internethasználat révén realizálódik, az analógiák keresése és elemzése, valamint a filozófiai értelmezés és világkonstrukció centrumában is szükségképpen az internet természetének, működtetésének és használata következményeinek vizsgálata áll. Az internethasználat kultúrtörténeti analógiái egyúttal a netkultúra lényegi komponenseit is reprezentálják; egy alkalmas internetfilozófia pedig egyúttal lényegét tekintve e

korszak érvényes filozófiája is.¹

Kultúrtörténeti analógiák az internetkutatásban

Az analógiák értelmezései és kutatási feladatok megoldásában való alkalmazásaik gazdag tárházából (pl. Hesse (1966), Hofstadter (1999), Margitay (2007), Duló (2010), Bartha (2019) stb.) ezúttal most az a funkciójuk lesz fontos, hogy alkalmas analógiák felállításával rendkívüli komplexitású szituációkban is képesek vagyunk tájékozódni.

Ma már evidenciának számít, hogy az internet az emberi élet minden területén „jelen van”, illetve, hogy az „interneten” előbb-utóbb minden emberi viszony, dolog és folyamat megjelenik valamilyen formában. Ebben a rendkívül összetett helyzetben egyáltalán nem egyszerű értelmezni a szituáció (a napjaink társadalmában élő internethasználó ágensek világa) komponensei közötti relációkat és kölcsönhatásokat, s legalább nagy vonalakban különbséget tenni ok és okozat, lényeges és lényegtelen, szükségszerű és esetleges, efemer és tartósnak ígérkező összefüggések között. A helyzet komplexitása általában kifog az internetkutatás aktuális módszerein: nagyon nagy számú olyan – a bevett diszciplináris standardokat követő – tanulmány születik, amelyek diszciplináris alapfeltevései a komplexitás komolyan vétele esetén érvénytelennek, illetve kétségesnek tűnnek (Ropolyi 2018b). Hasznosabb lehet, ha olyan kultúrtörténeti analógiákat keresünk, amelyek nyomán azonosíthatókká válnak a mai szituáció *lényegi* összefüggései. Ezek segítségével megalapozottabban alakíthatók ki az internettel való emberi együttlét feltétlen,

¹ Minden, eddig éppen csak megemlített összefüggést részletesen is kifejtettem korábbi írásaiban, mindenekelőtt a Ropolyi (2006) kötetben, így itt szükségtelennek láttam részletezésüket. Ennek a kötetnek az egyik lektora Fehér Márta volt. Lektori véleményével, valamint a könyv előzményeiként publikált cikkeim megírása során nyújtott hasznos tanácsaival, sőt megfogalmazási javaslataival nagyon sokat segített elképzeléseim elfogadható formában való kifejtésében. Segítsége és támogatása meghatározó jelentőségű volt a számomra. Az internethasználat további komplex következményeinek tanulmányozásával sajnos lassan haladtam és nehezen boldogultam, s most, hogy úgy tűnik, végre jutottam valamire, már nem tudom meghallgatni és megfogadni Márta javaslatait. Csak annyit tehetek, hogy az ő emlékének ajánlom ezt az írást.

szükségszerű és tartós meghatározottságainak elképzelései. Az internetnek és használatának ilyen módon való megértése lehetővé teszi az internet filozófiai leírását is: így az internetkutatásokat érdemes kultúrtörténeti analógiákkal kezdeni s internetfilozófiával folytatni.

Korábban két kultúrtörténeti analógiával próbálkoztam, amelyeket *a tudás reformációja*, valamint *a hálólét formálódása* analógiáinak neveztem (Ropolyi 2001, 2006, 2012) s ezek nyomán javaslatokat tettem az arisztotelészi filozófia szellemével (is) összhangban lévő, ún. „arisztotelianus” internetfilozófia létrehozására (Ropolyi 2006, 2012, 2018b, 2021).

Mindazonáltal, az internetnek és használatának az utóbbi 10-15 évben (mindenekelőtt a közösségi média, a Facebook, a Twitter, a YouTube, s társaik közegében) megfigyelhető változásai követéséhez most hasznosnak tűnik a tudás reformációja analógiát tovább gondolni és kiegészíteni. Főként annak érdekében, hogy az olyan, korábban nem igazán várt, de ma már nagy jelentőségű kulturális fejlemények, mint az összeesküvés-elméletek, az álhírek, a dezinformációs törekvések megjelenésének és gyors terjedésének jelenségei (Krekó 2021) is értelmezhetőek legyenek a kiegészített analógia keretei között. Sőt, mivel ezek a jelenségek az internethasználattól elválaszthatatlanok lesznek a következőkben is, érdemes volna megfontolni, hogy egy alkalmas módon kiterjesztett analógia segítségével vajon nem találhatunk-e megoldási javaslatokat a velük való tartós együttélés kulturális és közösségi problémáira?

Az álhírek terjedésének és a közösségi média dezinformációs használatának jelenségei különösen éles formában jelentkeztek a politikai szférában, mindenekelőtt a 2016-os amerikai elnökválasztás, valamint Európában a brexit kampány során. Ezek emblematisz szituációkká váltak s ennek nyomán számos elemzés alapvetően politikai jelenséggként kezeli a problémát. (Ball 2017, Kalpokas 2019, Sim 2019, Visvizi and Lytras 2019, Arias-Maldonado 2020, Cosentino 2020, Farkas and Schou 2020, Lelo and Roseli 2021) Időközben e jelenségek hadászati jelentősége is nyilvánvalóvá vált: az utóbbi években a hagyományos háborúk helyébe lépő ún. „hibrid konfliktusok” integráns részei lettek az álhírek, hamisított képek és videók alkalmazásán alapuló dezinformációs eljárások. A 2019-től kibontakozó koronavírus járvány hasonló közösségi média fejleményei némileg tágították az érintett társadalmi szférát s határozottabban politikai és kulturális karakterűnek mutatták e jelenségeket (Krekó 2021).

Úgy tűnik, hogy valóban általános jelenségről van szó. A közösségi média efféle „paranoid” használatának feltétele (és következménye) ugyanis a valóságértelmezés tömeges mértékben megnyilvánuló radikális átalakulása. Az egyetlen „objektív” valóságba, a „tények”

kétségbevonhatatlanságába, a tudás, az ismeretek, az információk ellenőrizhetőségébe vetett hit tömeges megrendülése, az „alternatív” tények, valamint az igazság radikális individualizálódása, relativizálódása és pluralizálódása iránti tömeges igény, egy új kor, új kultúra, új világ eljövételét jelzi: néhány év óta a *posztigazság* (igazság/tények utáni) korszakának polgáiraivá (is) lettünk. Bizonyára ezt realizálta az egyik oxfordi kiadó is, amikor 2016-ban náluk a „post-truth” lett az „év szava”. E gyors és radikális változások értelmezése az utóbbi évek egyik legfontosabb intellektuális feladatává vált: számtalan filozófiai, szociológiai, kulturális szempontú elemzés készült és készül. (Baginni 2017, D’Ancona 2017, McIntyre 2018, Cooke 2018, Kofman 2018, Fuller 2018a, 2018b, Overell and Nicholls 2019, Fuller 2020, Dalkir and Katz 2020) Ezek sorába illeszkedik a fentebb javasolt elképzelés: a tudás reformációja analógia kiterjesztése, azaz a *probabilizmus és posztigazság analógia* felvetése és tanulmányozása is.

Probabilizmus és posztigazság analógia

Az internethasználat miatt bekövetkező kulturális változások értelmezésére húsz éve az ún. *tudás reformációja analógiát* javasoltam (Ropolyi 2001, 2006). Eszerint, ami ma a tudással történik az internethasználat következtében, jól megfeleltethető annak, ami a vallásos hittel történt a 16. századi reformációs mozgalmak következtében. A vallásos hit korabeli válsága és a modern tudás mai válsága egyaránt a fennálló értékrendszer „megreformálásával” jár. Az összevetésből – egyebek mellett – kitűnik, hogy a tudás mai átalakulásában meghatározó jelentősége a tudás intézményrendszerének direkt használatát mellőző, az igazsághoz/tudáshoz való közvetlen, individuális emberi viszonynak van. Ebben a netkulturális kontextusban a tudás/igazság individualizálódott és pluralizálódott – a posztmodern hálópolgár maga kíván dönteni a saját (virtuális) világában jelen való és érvényben lévő igazságok tárgyában.

Az átalakulásban az igazságokat, illetve az egész világot értelmezést (a válság kibontakozásáig kizárólagosan) szolgáltató kulturális és politikai intézmények befolyásuk jelentős részét elveszítették, s a továbbiakban meg kellett elégedniük az értelmezési kényszerek alól felszabadulni vágyó hálópolgár igényeit (esetlegesen) kiszolgáló szereppel. A mai intézmények az új helyzethez való alkalmazkodás kényszerei nyomán jelentős változásokon mentek és mennek át, a tudás létrehozásának, terjesztésének, a kulturális és politikai értékek előállításának, a nyilvánosság alakításának folyamatai jobbra alkalmazkodnak a nethasználat körülményeihez és a

netkultúra értékrendjéhez (Ropolyi 2018a).

Az univerzális érvényességű absztrakt ész igája alól (is) felszabaduló hálópolgárt (természetesen) felkészületlenül érte individuális szabadsága és felelőssége. A szabadság melletti elkötelezettség a gyakorlatban rendszerint elidegenedett viszonyokat, az értelmezési kényszerek hiánya „ismeretelméleti” bizonytalanságokat, s az esetlegességeknek való kiszolgáltatottság jelenségeit produkálta és produkálja. Az ebben a folyamatban formálódó hálópolgár „e-személyiségének” karakterisztikumairól keveset tudunk (Ropolyi 2020b).

Ám a tudás reformációja analógia felállítása idejében szokásban volt internethasználat mára lényegesen átalakult: ma már emberek milliárdjai élnek hálópolgári életet (a ma élő emberek 60 százaléka nethasználó), azaz jószereivel folyamatosan jelen vannak a közösségi média által hordozott virtuális létmódban is. Ilyenformán a korábban azonosított, akkoriban éppen formálódó kulturális folyamatok a mai világban már a mindennapi élet részeként funkcionálnak. Az utóbbi évtized egyik meghatározó fejleménye a felismerés: a hálópolgár saját kulturális közege ténylegesen leszakadt a hagyományos kultúratermelő hálózatokról s önállósodásának gyerekbetegségeitől szenved. A közös valóságot, közös igazságokat és értékeket képviselő hivatásos kulturális véleményformálók végleg elvesztették domináns befolyásukat – a hálópolgár saját világának, saját valóságának, saját igazságainak saját konstruktőre lett. Építkezéséhez persze vannak anyagai és eszközei: a „véleménybuborékába” befogadott barátai, ismerősei, ismeretlen, de népszerű aktuális véleményformálók, kulturális és politikai szimpatizánsok, és persze az intézményes kultúratermelők, hivatásos politikai szereplők esetleges adalékai. Ezzel azonban a „hétköznapi” internetező jelentős mértékben kiszolgáltatja magát saját tudatlansága, hiszékenysége, szubkultúrája, elszigeteltsége, manipulálhatósága, kihasználhatósága vámszedőinek. Az így létrehozott saját termék leginkább csak elfogadását tekintve saját. Ez többé-kevésbé minden fél számára világos, a helyzet azonban egyelőre mégse változik. Úgy tűnik tartósan velünk lesznek az ebben a helyzetben megállíthatatlanul keletkező álhírek, félretájékoztatások, összeesküvéselméletek – egyszerűen szólva a valóságra vonatkozó egyetlen igazságot végképp nélkülözni kénytelen korszakba, a posztigazság korába léptünk s tartósan itt időzünk majd.

A posztigazsággal való együttélés várható hatásainak vizsgálatához terjesszük ki a vallásos hit reformációja egyes következményeinek követését a 16. századtól a 17. század végéig, a 18. század elejéig – abban a reményben, hogy az akkori kulturális változások tanulmányozása további

segítséget nyújthat a mai kor kulturális fejleményeinek értelmezéséhez. A 16. századi reformációs mozgalmak hatására, a változásokkal való együttélés igényével sok szempontból átalakult a katolikus egyház szemléletmódja is. Eme „posztreformációs” folyamat egyik komponensének felidézése különösen érdekes tanulsággal szolgál. Az akkor kibontakozó katolikus valláserkölcsi nézetrendszer és a hozzá kapcsolódó mindennapi gyakorlat, az ún. *probabilizmus* térhódításáról van szó.

A kora újkori probabilizmus, az az elképzelés, hogy az embereknek maguknak kell eldönteniük: egy dologgal (pl. erkölcsi tanítások érvényességével) kapcsolatos vélemények valószínűleg helytállóak vagy sem. Ennek során a híveknek nem kell ragaszkodniuk az abszolút igazság (számukra egyébként is elfogadhatatlan, hozzáférhetetlen vagy követhetetlen) figyelembevételéhez, hanem minden „valószínű/lehetséges” vélemény elfogadása, ill. követése valláserkölcsi szempontból megengedett. Azt a véleményt lehet valószínűleg helytállónak elfogadni, amelyiket okos emberek állítanak és optimális érvek megerősítenek. Röviden: egy vélemény valószínűleg/lehetséges módon helytállónak számít, ha ész vagy tekintély támogatja. A probabilizmus – sokat vitatott tartalmú különféle változataiban – a 17-18. században évtizedekig uralta a katolicizmus valláserkölcsi terepét: segítséget adva és menedéket nyújtva a (reformációs mozgalmak során hiteltelenített egyetlen igazságban) csalódott katolikus tömegeknek. (Tutino 2014, 2018, Schüssler 2005, Schuessler 2014, 2019)

Mindezek figyelembevételével lehetségesnek látszik a tudás reformáció analógia kiterjesztésével próbálkozni. Vegyük észre, hogy a probabilizmus körülményei között (valláserkölcsi) állásfoglalásra kényszerülő, a vallási intézményrendszertől eltávolodó hívő ugyanúgy individuális és plurális döntések meghozatalával éli túl a helyzetet, mint a posztigazság körülményei között (igazság és valóság kérdéseiben) állásfoglalásokra kényszerülő, a kulturális véleményformálóktól és intézményektől elforduló hálópolgár teszi. Mindkét esetben beszélhetünk a döntések probaliliztikus jellegéről: személyesen elfogadott tekintélyek (pl. véleményvezérek) s ekként megítélhető érvek szólnak, ha nem is abszolút és vitathatatlan, de valószínűleg igaz, képviselhető, vitatható (kommentelhető és védelmezhető), sajátként elfogadott állásfoglalásaink mellett. „Kívülről jövő” kritikákra pedig az lehet a válasz, hogy egyik véleménybuborék pont annyira jó, mint a másik.

Másszóval: a tudás reformációjának analógiája kiterjeszthető. A *probalilizmus és posztigazság analógiájának* felállításával és alkalmazásával értelmezhetjük a netkultúra mai

helyzetét, amelyhez jól használhatjuk a tudás reformációja analógia már említett következményeit is. A katolicizmus késő középkori válságának alakulását nem csupán a reformációs mozgalmak kialakulásáig érdemes követni. A későbbi fejlemények, legalább a 18. század elejéig, ugyancsak hasznos eszközök a mai netkulturális viszonyokban való tájékozódásban.

Sőt, mi több, a *probabilizmus meghaladását* célzó korabeli fejlemények fényében akár bizakodhatunk is a posztigazság korszakát meghaladó kulturális fejlemények bekövetkeztében. A kora újkori probabilizmus későbbi visszaszorulásában, illetve átalakulásában a nyilvánvalóan folyamatosan jelen lévő különféle egyházi viták (Coleman 2006, Tutino 2018, Schuessler 2014, 2019) mellett fontos szerepet játszottak a valószínűség/lehetőségesség fogalmainak korabeli filozófiai, illetve tudományos elemzései. Ismeretes, hogy a 17. század során sok gondolkodó felfigyelt a tudományos bizonyosság fogalmával kapcsolatos nehézségekre. Kiderült, hogy egyes, nem is komplikált természetes helyzetekben (pl. egy dobókocka vagy egy érme feldobásakor) az eredmény mindig egyértelmű és biztos lesz, de mégse tudunk abszolút bizonyosat mondani róla. Az efféle nehézségek a valószínűség fogalmának tisztázásához és tudományos igényű megfogalmazásához (Hacking 2006), a valószínűségszámításhoz, majd egy komplett valószínűségi/statisztikai világgép konstrukciójához (Hacking 2002) vezettek. Másként szólva: a (valláserkölcsei) probabilizmus hagyományos felfogását nem is annyira a katolikus egyház valláserkölcsei vitái szorították vissza, mint inkább a Leibniz és kollégái által kifejlesztett, és a valóság hatékony ábrázolására képes valószínűség-értelmezés elfogadása és kulturális terjedése. Ennek során Leibniz maga is aktívan részt vett a skolasztikus eredetűnek tekintett probabilista felfogások kritikájában, s a valószínűség formálódó tudományos fogalmának használatát javasolta erkölcsi és világgépalkotói funkciókban egyaránt (Meysn 2016). Ilyenformán a probabilizmus gyakorlata és világnézeti jelentősége később sem szűnt meg, hanem sorozatos átértelmezéseket követően a világgépalkotás lehetséges változata maradt. Sőt, a probabilizmus hatása nem merült ki a valláserkölc és a világgépalkotás történeti alakulásának befolyásolásában, hiszen tudományos igényű megfogalmazott változataiban jelen van ma is, főként „alkalmazott” valószínűségelméleti problémákban a feltételes valószínűség, illetve a bayesianizmus szemléletmódjaiban. (de Finetti 1989, Skyrms 1997, Hájek 2008, 2009, Hill 2009, Stein 2021).

Észszerűnek tűnik a probabilizmus történeti működésével analóg fejleményeket feltételezni a posztigazság további sorsával kapcsolatban is. Azt várjuk, hogy a bizonyossággal, az igazsággal, illetve a valósággal kapcsolatos netkulturális válságból nem a posztigazság praxisának (egyébként

is reménytelen) tiltásával vagy tagadásával, hanem a működtetése nyomán keletkező tartalmaknak egy új, alternatív világrendbe való integrálásával juthatunk ki. Vagyis mivel valószínűleg együtt kell élnünk a posztigazsággal, el kell fogadnunk, hogy a valóságértelmezések az individuumoknál generálódnak, és a feladat az, hogy ezek valóságosságát és igazságát valamiképpen értékeljük, „felmérjük” őket és számoljunk velük, valamint, hogy felhasználjuk őket az individuális valóságokból alkalmas módon szerveződő közös valóság új világképéhez. Ma még aligha tudjuk hogyan. A posztigazságok kontextusaiban létesülő „posztvilág” az, ahol a valóság konstruált, relatív, mérhető, de van. Másutt a (nem abszolút) mértékkel rendelkező valóságot *virtualitásként* értelmeztük (Ropolyi 2017), ennek nyomán a posztigazság korszakában formálódó „posztvilág” a virtualitás világának realizációjaként fogható fel.

Filozófia a modernitás válsága és a hálólét létrejötté korában

A modernitás válságára való filozófiai reflexiókban igazán nem szenvedünk hiányt. Nem ez a helyzet azonban a válság következményeinek filozófiai értelmezéseivel. Ha eltekintünk a válságot megelőző modernista világba való visszatérés (implicit) igényével fellépő elképzelésektől, akkor elég kevés releváns filozófiai elemzés marad. Efféle érzékenységet mutatnak esetenként a *transzhumanizmus-poszthumanizmus* (Fuller 2011, 2013, 2019, Fuller and Lipińska 2014, Horváth és Lovász és Nemes 2019, Frodeman 2019), a *virtualitás* (Ropolyi 2017, Metzinger 2018), illetve a *posztigazság* körüli viták (Keyes 2004, Baginni 2017, D’Ancona 2017, McIntyre 2018, Kofman 2018, Fuller 2018a, 2018b, 2020, Forrai 2020, Arocha 2021), valamint az *internethasználat* filozófiai elemzéseinek egyes változatai (Dyer-Witthford 1999, Ropolyi 2006, 2012, 2016, 2021, Fuchs 2008, Halpin 2008, Monnin and Halpin 2012, Fuchs and Dyer-Witthford 2013, Halpin and Monnin 2014, Floridi 2014, 2015).

Ezek az elemzések tudomásul veszik az internethasználat társadalmi és kulturális jelentőségét s – így vagy úgy – reflektálnak filozófiai következményeire is. Nagyon változatosak (s nemegyszer felületesek) azonban az internetről s az internethasználatról kialakított elképzeléseik – amelyek kritikai összevetésétől ezúttal eltekintünk s a továbbiakban csak néhány általánosabb tanulságukat veszünk majd figyelembe. Valójában inkább arra törekszünk, hogy az internet természetének és használatának a fentebb említett *analógiák segítségével megtalált lényegi* összefüggéseit hozzuk kapcsolatba a filozófia lehetséges alakulásával. Milyen filozófiai lehetőségek keletkeznek és

maradnak a posztigazság korszakában, milyen filozófiai feladatokkal szembesülünk a hálólét kiépülése során? Ilyenformán, világosabbá válik jelen dolgozatunk *metafilozófiai* karaktere is – természetesen annak tudatában, hogy minden filozófia metafilozófia is (és viszont).

A relevánsnak tekinthető filozófiai reflexiók számításba vétele során hasznosnak látszik e filozófiai praxis három viszonylag jól azonosítható szakaszát megkülönböztetni: a (1) „preinternet posztfilozófiák”, a (2) „filozófiai posztok” és a tulajdonképpeni (3) „internetfilozófiák” egymást követő szakaszait. Posztfilozófiákról beszélhetünk, mivel valamiképpen a posztigazság korszakának termékeiről, vagyis a nem-egyetlen valóságról szóló nem-egyetlen igazságot nem-egyetlen helyes módon elbeszélhető narratívákkal találkozunk minden esetben.

1. A modernitás válságának első filozófiai leírásai korábbi filozófiai hagyományok eljárásait követték. A posztmodern értékeket felmutató „*preinternet posztfilozófiák*” olyan jól ismert szerzői, mint például Horkheimer, Adorno, Lyotard, Feyerabend, Rorty, Latour, Haraway vagy éppen Jameson (és sokan mások) hagyományos filozófiai esszéket produkáltak, amelyekben azonosították és értelmezték a modernista válságtüneteket. Ők már lényegében mindent elmondtak, megírtak, kihirdettek: az elvont ész univerzális használatának kudarcát, a szituációfüggő ész-használatnak, az élet ész fölötti dominanciájának a szükségességét, a valóság, az igazság, a „módszer” pluralitásának értelmét és követelését, a hagyományos filozófiai, metafizikai rendszerek hitelvesztését, az átfogó, „nagy elméletek”, nagy intellektuális „iskolák” ellehetetlenülését, a szokásos értelemben vett filozófia halálát (Thomas-Fogiel 2011), és így tovább. Mindezeket a modernitásban szokásos formában osztották meg másokkal s megbeszélésük is a modernitás bevált közösségépítő módszereit működtette. A filozófusok többsége és a kulturális véleményformálók jobbra hümmögtek, finoman elhatárolódtak („hát, látod, nekem is csak az irodalom tanszéken van állásom” – jellemezte a helyzetet egy beszélgetés során Rorty), rácsodálkoztak a beat-mozgalom, vagy egyes művészi trendek furcsaságaira és várták a jobb idők eljövételét. Ami jött, az azonban az internet volt.

2. Az internet eljövetele, kiépülésének körülményei, szerkezetének és működésének módozatai a posztmodern értékrend világméretű elterjedését és ellenállhatatlan érvényesülését eredményezték. Mindezekben teljesen visszaigazolódott a technikafilozófusok teóriái: az internet magába foglalta, kifejezte és működése során realizálta a korszak értékvilágát, valamint az is igazolódott, hogy a felhasználók tömegei ezúttal se a tervezők/mérnökök elképzelései szerint használták a terméket, hanem birtokba véve, „közösségi” konstrukcióval alakították tovább az

egészet. (Ropolyi 2019) A posztmodern értékek közösségi, társadalmi jelenléte emberek tömegeinek mindennapi tapasztalatává, sőt saját gyakorlatának részévé vált – a *netkultúra* posztmodern jellegűként született meg (Ropolyi 2006).

Ugyanakkor az internet használatba vételével a filozófia, mint kulturális entitás, más kulturális létezőkhöz hasonlóan felköltözött az internetre is. Megjelentek és hódítani kezdtek a *filozófiai posztok*. A net plurális természetű: minden filozófiai irányzatot és áramlatot befogadott. Kezdetektől fogva (a később web1-nek nevezett szerveződési módszert követve) „helyt” adott könyvtáraknak, kiadóknak, egyetemeknek, szakmai és laikus szervezeteknek, magánszemélyeknek – egyszóval a kultúra minden intézményének. A neten reprezentált filozófiák szerzői lényegében ugyanolyan személyek maradtak, mint akik a hagyományos kommunikációs metodológiákat is működtették.

Megváltozott viszont a netről tájékozódó olvasó, néző, hallgató pozíciója. A kultúra értékeihez, a tudományos tudáshoz, a filozófiák igazságaihoz való – intézményi jelenlét nélküli – közvetlen hozzáférés lehetősége és gyakorlata az individuális „felhasználót” az alkotások (értékek, ismeretek, igazságok stb.) aktív alakítójának szerepébe segítette és kényszerítette. Olyan helyzet jött létre, amelyben a „nyitott mű” befogadójának aktivitása mindenre kiterjedően, állandó kötelezettségként, kérés nélkül, elháríthatatlanul és sokszoros erővel vált szükségessé. Az új helyzet megszabadította a befogadót az intézményesen jóvá hagyott értelmezések kényszerétől, de egyúttal magára is maradt a feladattal. Az egész procedúra tulajdonképpen Hegelnek az úr és szolga viszonyára vonatkozó leírására emlékeztet: a befogadó saját folyamatosan gyakorolt értelmezési kényszere révén megszerzi és műveli az alkotás konstrukciójának képességeit, a szerző kezéből pedig fokozatosan kicsúszik mindez. A neten filozófiai posztokként megjelenő tanulmányok, értekezések, könyvek fokozatosan elveszítetik a szerzőjük által formált (s a „filozofálás” intézményei által „szentesített”) tartalmaik, értelmük és értelmezésük jó részét, s ezek helyett az válik lényegessé, hogy az individuális befogadó hogyan értelmezi őket. Intézményes kontroll nélkül az egyik így, a másik úgy – a netes környezet és saját életvilága kontextusának támogatásával.

Az internetre posztolt filozófiák tehát lényegében jól megfeleltethetők a preinternet posztfilozófiáknak. Azonosítható változásaik abban állnak, hogy a szerző jelentősége fokozatosan visszaszorul és felértékelődik az individuális olvasó értelmezési, társalkotói szerepe.

Természetesen továbbra is lehetséges a hagyományos kulturális metodológiák szerint

filozofálni. Nyilvánvalóan fontosak maradnak a könyvekben, folyóiratokban megjelenő szövegek, de a tájékozódás, az olvasás, az oktatás, a kutatás, a publikálás jelentős része a hagyományos metodológiák esetében is már alapvetően infokommunikációs eljárások, illetve (legális és illegális) elektronikus adatbázisok igénybevételével folyik. Ilyenformán a filozófiai szövegek és témák kulturális jelenléte akadálytalanabbá válik: sok forrásanyag, gyűjtemény, könyvtár stb. kerül fel stabilan a netre. Háttérbe szorul a filozófiai művek publikálásában érvényesíthető aktuális érdekek hatása – könnyebb nyilvánosságra hozni, terjeszteni, elérni nézeteket, műveket.

A kulturális intézményrendszer egyéb részei se maradnak változatlanok: új publikációs módszerekkel és eszközeikkel támogatják a filozófia közösségi jelenlétének fennmaradását. (Ropolyi 2018a) A nethasználat lehetővé teszi nyilvános előadások, viták, konferenciák személyes követését, archív felvételeken való álmélgodást, különleges eseményeken való online vagy offline részvételeket. Ebben a formában visszatérhetünk akár az élősóban folytatott filozófiai diskussziók világába is.

3. Filozófiai tartalmak internetes posztolása, s említett következményeik már az internethasználat kezdeteitől megfigyelhetők voltak és mind a mai napig részei a netkultúrának. Az utóbbi években gyorsan terjedő posztigazság praxisok azonban olyan új kihívást jelentenek, amelyre muszáj új elképzeléseken alapuló új posztfilozófiai válaszokat keresni. *Internetfilozófiai* feladatként tulajdonképpen a (netkultúra működtetésével saját aktuális praxisunk révén formálódó) *hálólét* történetének egyik első (poszt)filozófiai megértést követelő világnézeti problémájára kell reagálnunk.

A *posztigazság* gyakorlatának lényegi összefüggéseit megértve ráadásul lehetőségünk adódik a modernitás válságából való kibontakozás s egy radikálisan új világszemlélet kezdeti kiépülésének azonosítására is.

Az eddigiekből remélhetőleg kitűnt, hogy a posztigazság problémáinak hátterében a posztmodernista/nethasználó/hálópolgár emancipációs törekvése áll. A posztmodern korszak polgára nem szeretné immár elfogadni, hogy az emberi természetet/az emberi lényeket/a kultúrát a föléje magasodó, elvont eszmények univerzálisan érvényesített uralma determinálja. Az absztrakt helyett a konkrét, az általános helyett az egyes, az eszményi helyett az esetleges, az uralom helyett az autonómia lehetőségeiben bízunk. Egyáltalán nem triviális, hogy ezeket miként lehetséges megvalósítani. Ha elvetjük a közös(ség)et addig előállító abszolút kontrollt (mint például az elvont ész univerzális használatát), vajon mi léphet a helyébe? Lehetséges-e egyáltalán bármiféle

közösség, közös álláspont, közös cél, közös cselekvés a hálópolgárok számára „felettes”, „külső” hatalom igénybevétele nélkül? Internetfilozófiai válaszokat keresünk ezekre a kérdésekre.

A posztmodern kultúra által évtizedek óta preferált személyiségvonások (a sajátta vált posztmodern értékek, azaz a pluralitás, individualitás, virtualitás, töredezettség, hatalomellenesség, benne foglalt modernitás kifejeződései) az internethasználat következtében stabilizálódnak és univerzálissá lényegülnek. E posztmodern karakterisztikumok kibontakozásához kedvező feltételeket biztosít a hálólétet elsődlegesen hordozó digitális közeg, valamint a digitális lét reprezentációs természete. A digitális létformában realizálódó posztmodern személyiségvonások szinergikus produktuma az *e-személyiség*. (Ropolyi 2020b) A hálópolgár személyisége, létformája egészen közel kerül az emberi természet alakítását öncélként deklaráló antropológiai imperatívusz közvetlen formában való működtetéséhez.

Az e-személyiség nyilvánvalóan erősen kötődik a személyiségfejlődés megelőző történeti változataihoz, mindenekelőtt a modern személyiséghez, s az annak kereteit szétfeszítő ellentétes hatású meghatározottságok állnak születésének hátterében. A fejlettség magasabb fokán tér vissza a személyiség elhibázottan megvalósított eredeti modernista céljaihoz, a saját maga által létesített és formált saját világok fölötti abszolút uralom igényéhez.

A modern világban az egy valóság, egy igazság, egy helyes gondolkodás kultúrája deklarálta, de feltétlen érvényesülése ugyanakkor lehetetlenné is tette a valóságos individuális világokat s a felettük gyakorolt valóságos individuális kontrollt. (Ropolyi 2006) Ez az ellentmondás a digitális környezetben érvényesített posztmodern értékek mindennapi gyakorlatában feloldható, amit az tesz lehetővé, hogy az e-személyiség, az ő saját világa, s a világa fölött gyakorolt korlátlan hatalma egyaránt virtuálisan léteznek, azaz valóságosságuk valamilyen mértékű. (A virtuális lét nem látszólagos lét, nem a valóságos lét látszata, hanem a *valamilyen* – meghatározott - *mértékben valóságos* lét. A digitális létezés szükségszerűen virtuális létezés (Ropolyi 2017, 2020b).)

A posztigazság körülményeit fenntartó hálópolgári gyakorlat ezt a (virtuális) saját világ/saját kontroll eszményt követi azzal, hogy saját tekintélyeket, saját logikát, saját tényeket, saját valóságértelmezést érvényesít internetes tevékenysége során, saját hálólétviszonyaiban. Az igazság és valóság kérdéseiben állásfoglalásokra kényszerülve individuális és plurális döntések meghozatalával éli túl a helyzeteket. Döntései probalilisztikus jellegűek: személyesen elfogadott tekintélyek (pl. facebook ismerősök, véleményvezérek) s személyesen megítélhető érvek szólnak,

ha nem is abszolút és vitathatatlan, de valószínűleg igaz, képviselhető, vitatható (kommentelhető és védelmezhető) – és sajátként elfogadott állásfoglalásai mellett. Mások kritikáira pedig az lehet a válasz, hogy az egyik saját világ pont annyira valóságos, mint a másik. Az egész konstrukció érvényességének szükségszerű feltétele a virtualitásnak, mint (szubjektív, relatív, viszonylagos) valóságnak, mint egyetlen lehetséges valóságnak az elfogadása.

Hogyan alakul ennek nyomán a *hálólét* világnézete, hogyan keletkezik s milyen komponensekből formálódik filozófiája? Az e-személyiségű hálópolgár filozófiája csak posztfilozófia lehet, azaz egy olyan filozófia amelyik a posztigazság körülményei között születik. A hálópolgár (virtuális) világa végtelen, teljes, de személyes. A képzeletre, a fantáziára, a hitre nagy mértékben hagyatkozó konstrukció, ami a személyes azonosulás, jelenlét, a jelenlét hiánytalansága, folyamatosága és intenzitása révén igazolódhat. A filozófiai nézeteltérések vagy viták személyesen átélt „világok” közötti összecsapások.

Úgy tűnhet, semmi se követeli meg és semmi se biztosíthatja az e végtelen pluralitású humán univerzumot összetartó struktúrák létezését. Ez azonban csak látszat. A modern individualitás születésének időszakában felismert értelmes önzés elv előírásai posztmodern viszonyok között is érvényesek. A saját világok egymásrautaltsága elkerülhetetlen. Egyszerűen szólva: a posztigazság korában is kialakíthatunk a hagyományos filozófiák totalitásigényét valamiképpen rekapituláló posztfilozófiai univerzumokat. Kérdés, hogy hogyan?

A probabilizmus és posztigazság analógia alapján két lehetőséget azonosíthatunk. Egyrészt – a katolicizmus valláserkölcsei fejlődésével analóg módon – nyilvánvalóan fennáll egy modernizált modernista világfelfogáshoz való visszatérés melletti folyamatos munkálkodás lehetősége. Az ehhez szükséges eszköztár régóta adott: a közös emberi valóság melletti empirikus és teoretikus érvelés filozófiai hagyományainak ápolása és alkalmazása. A posztigazság praxisait működtető (fentebb vázolt) érdekeket és értékeket tekintetbe véve azonban semmi se szól amellett, hogy pusztán egy ilyen projekt sikeresen realizálható lenne.

Másrészt az analógia nyomán lehetségesnek látszik az is, hogy a véleménybuborékokba zárt végtelen sokaságú saját világok „valóságát” és a bennük érvényesülő „igazságokat” megszüntethetetlen adottságnak tekintsük s közös valóságunk létesítésének fundamentumaként hasznosítsuk őket. Ehhez a valóság és a valóságkonstrukció fogalmainak elemzésére s újra értelmezésére van szükség. Ki lehet alakítani (a valószínűség fogalmának újkori történetéből okulva) egy új valóságértelmezést, amelynek centrumában a *virtualitás*, mint (nem abszolút)

mértékkel rendelkező valóság fogalma áll. (Ropolyi 2006, 2017, Metzinger 2018) Az internet reprezentációs működés módja következtében az internethasználat eleve virtuális létezőket kreál, ilyenformán a hálólét nyilvánvalóan a virtualitás szférája. (Ropolyi 2017, 2018b, 2020b)

Ha tehát elfogadjuk (s valami módon meghatározhatónak gondoljuk) a különféle individuális világok s építőelemeik valóságosságának eltérő mértékeit (virtuális létezésüket) azzal virtuális létezésük más virtuális létezőkkel közös kontextusba illeszthető. Így a virtualitás fogalmának igénybevételével minden individuális világ minden más világgal elvben egynemű, összevethető, összekapcsolható, s egyetlen virtuális, plurális univerzumba integrálható lesz. A közös valóság ilyenképpen nem valami „külsődleges”, kívülről jövő, absztrakt, univerzális eszmény érvényesítésével, hanem az egyenlő pozíciójú „valóságok” közötti közösség megteremtésével, a közöttük létesített kommunikatív aktusok (Couldry and Hepp 2017) során értelmezhető.

A modernitás válságának lefolyásában nagyon nagy jelentőségű fejlemény valamiféle közös valóság előállítása és elfogadása: a válságból való kibontakozásnak, s egy új korszak beköszöntének ígéretét hordozza.

Nem egyszerű persze rátalálni a valóságosság mérésére, a konkrét virtuális lét kvalitásának kifejezésére alkalmas és az összehasonlíthatóságot, kommunikálhatóságot, integrálhatóságot is megfelelően támogató közös nyelvre, logikára, metodológiára. A korábbiak alapján két egyszerűen azonosítható lehetőség adódik: a hálózatok logikájának és a valószínűségek becslésének metodológiái.

A hálólét szerveződése a modern értékrendet érvényre juttató *rendszerek* helyett a posztmodern értékeket megvalósító *hálózatok* logikáját követi, így a hálólét valósága is nyilvánvalóan valamiféle hálózati logikát mutat. Jellemzésére igazolt állításokból épített ellentmondástalan rendszerek alkalmazása helyett próbálkozhatunk relevánsnak tekintett kiterjedt fogalmi háló szövögetésével is. Vagy az írásbeliség hierarchikus szerveződésű eljárásai helyett a szóbeliség komplexebb módszereihez való visszatérés is hasznos lehet. Pontosabban a szóbeliség kultúrájának a vizualitással, a képek használatával közös, a képhasználatban is megnyilvánuló kommunikációs módszerei lehetnek hatékonyak. (Ropolyi 2011, Kien 2019) Az egymástól alapvetően elváló és eltérő, ám mégis közös struktúrába szervezendő „világokból” a képek logikájának érvényesítésével lehet valamiféle töredezett, de összefüggő „világképeket” fabrikálni.

Ezekén túl, éppen a probabilitizmus eljárásai nyomán tűnik hasznos eszköznek az

individuális vélemények, az individuális világok alternatív álláspontjai valószínűségének tanulmányozása, s az efféle becslések hasznosítása egy közös valóság és igazságértelmezés során. Nyilvánvaló persze, hogy nem valamiféle statisztikai többség megállapítása a cél, hanem – valamiképpen a társas episztemológia mintáit követve – az egyedi és közös feltételek, körülmények, kontextusok, hálózati jellemzők stb. vizsgálata és az ilyen eredmények felhasználása lehet fontos. Talán ebből a szempontból is érdekes lehet, hogy az utóbbi időben nőtt a valószínűségi argumentációk szerepe a filozófiai irodalomban (Fletcher and Knobe and Wheeler and Woodcock 2021a, 2021b).

*

A fentebb előadottak szerint a filozófia legfontosabb változása a posztigazság korában tehát valóságkonstrukciójának lényeges átalakulásában áll. Hagyományos eljárásai mellett nem nélkülözheti a kommunikációs hálózatok csomópontjaiban keletkező individuális nézetek konstruktív figyelembevételét s e nézetek virtuális valóságkomponenseinek hozzájárulását a hálózat egészének alakítása során kibontakozó valóságképhez. Az igaz az egész lesz.

* * *

Ha most még egyszer visszatekintünk az elmondottakra az egész kép háttérében felsejlik Nietzsche alakja (Fuller 2019). Kezében kalapács (Gualeni 2015). Magában dűnnyög: „bálvány egyszerűen az, amit idáig igazságnak neveztek. Bálványok alkonya – más szóval: befellegzett a régi igazságnak ...” (Nietzsche 1994, 2015), majd dalra fakad: „Igazságok, melyeket még mosoly / be nem aranyozott; / zöld fanyar türelmetlen igazságok / ülnek köröttem” (Nietzsche 1989: 118).

Bibliográfia

Arias-Maldonado, Manuel. 2020. A Genealogy for Post-Truth Democracies: Philosophy, Affects, Technology. *Communication & Society*. 33/2. 65-78.

Arocha, Jorge Gonzalez. 2021. Postmodernism and realism in the aporia of post-truth. *Sophia*. 2021/31. 89-111.

Baginni, Julian. 2017. *A Short History of Truth: Consolations for a Post-Truth World*. London:

Quercus Publishing.

Ball, James. 2017. *Post-truth: How Bullshit Conquered the World*. Hull: Biteback Publishing.

Bartha, Paul. 2019. Analogy and Analogical Reasoning. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/reasoning-analogy/>

Bourget, David and Chalmers, David J. 2014. What do philosophers believe? *Philosophical Studies*. 2014/3. 465-500. Illetve: The PhilPapers Surveys. Results, Analysis and Discussion.
<https://philpapers.org/surveys/>.

Coleman, Janet. 2006. Are There Any Individual Rights or Only Duties? On the Limits of Obedience in the Avoidance of Sin according to Late Medieval and Early Modern Scholars. In: *Transformations in Medieval and Early-Modern Rights Discourse*. Eds. Mäkinen, Virpi and Korkman, Petter. (The New Synthese Historical Library. Texts and Studies in the History of Philosophy. vol 59). 3-36. Dordrecht: Springer.

Cooke, Nicole A. 2018. *Fake news and alternative facts: information literacy in a post-truth era*. Chicago: ALA Editions.

Cosentino, Gabriele. 2020. *Social Media and the Post-Truth World Order. The Global Dynamics of Disinformation*. London and Cham: Palgrave Macmillan and Springer Nature.

Couldry, Nick and Hepp, Andreas. 2017. *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge: Polity Press.

Dalkir, Kimiz and Katz, Rebecca. 2020. Eds. *Navigating fake news, alternative facts, and misinformation in a post-truth world*. (Advances in Media, Entertainment, and the Arts (AMEA) Book Series). Hershey, PA: IGI Global.

- de Finetti, Bruno. 1989. Probabilism: A Critical Essay on the Theory of Probability and on the Value of Science. *Erkenntnis*. 31/2-3. 169-223.
- Duló Károly. 2010. *Párhuzamok. Esszé – sok idézettel – az analógiákról*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Dyer-Witheford, Nick. 1999. *Cyber-Marx Cycles and Circuits of Struggle in High Technology Capitalism*. Urbana: University of Illinois Press.
- D’Ancona, Matthew. 2017. *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury Press.
- Farkas, Johan and Schou, Jannick. 2020. *Post-Truth, Fake News and Democracy. Mapping the Politics of Falsehood*. New York and London: Routledge.
- Fletcher, Samuel C and Knobe, Joshua and Wheeler, Gregory and Woodcock, Brian Allan. 2021a. Evidence for a Probabilistic Turn in Philosophy. Guest post. *Daily Nous*. September 24, 2021. <https://dailynous.com/2021/09/24/evidence-for-a-probabilistic-turn-in-philosophy-guest-post/>
- Fletcher, Samuel C and Knobe, Joshua and Wheeler, Gregory and Woodcock, Brian Allan. 2021b. Changing use of formal methods in philosophy: Late 2000s vs. late 2010s. Forthcoming in *Synthese*. http://philsci-archive.pitt.edu/19575/1/Changing_Use_of_Formal_Methods_in_Philosophy__Late_2000s_vs__Late_2010s%282%29.pdf
- Floridi, Luciano. 2014. *The Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Floridi, Luciano. 2015. Ed. *The Onlife Manifesto. Being Human in a Hiperconnected Era*. New York: Springer.

- Forrai Gábor. 2020. Dr. Fuller, avagy hogyan hagytam fel az aggódással, és szerettem meg az igazság utáni világot (Steve Fuller: Post-truth. Knowledge as a power game. Anthem Press, London, 2018). *műút*. 2020. 03.19. muut.hu/archivum/34642.
<http://www.muut.hu/archivum/34642>
- Frodeman, Robert. 2019. *Transhumanism, Nature, and the Ends of Science*. (Routledge Studies in Contemporary Philosophy). New York and London: Routledge.
- Fuchs, Christian. 2008. *Internet and Society. Social Theory in the Information Age*. London and New York: Routledge.
- Fuchs, Christian and Dyer-Witheford, Nick. 2013. Karl Marx @ Internet Studies. *New Media & Society* 15/5. 782–796.
- Fuller, Steve. 2011. *Humanity 2.0. What it Means to be Human Past, Present and Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fuller, Steve. 2013. *Preparing for Life in Humanity 2.0*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Fuller, Steve. 2018a. What Can Philosophy Teach Us About the Post-truth Condition. In: *Post-Truth, Fake News. Viral Modernity & Higher Education*. Eds. Peters, Michael A., Rider, Sharon, Hyvönen, Mats and Besley, Tina. 13-26. Singapore: Springer Nature.
- Fuller, Steve. 2018b. *Post-Truth. Knowledge as a Power Game*. London and New York: Anthem Press.
- Fuller, Steve. 2019. *Nietzschean Meditations. Untimely Thoughts at the Dawn of the Transhuman Era*. (Posthuman Studies. Volume 1). Basel: Schwabe Verlag.
- Fuller, Steve. 2020. *A Player's Guide to the Post-Truth Condition. The Name of the Game*. (Key Issues in Modern Sociology). London and New York: Anthem Press.

- Fuller, Steve and Lipińska, Veronika. 2014. *The Proactionary Imperative. A Foundation for Transhumanism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gualeni, Stefano. 2015. *Virtual Worlds as Philosophical Tools: How to Philosophize with a Digital Hammer*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hacking, Ian. 2002. *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacking, Ian. 2006. *The emergence of probability: a philosophical study of early ideas about probability, induction, and statistical inference*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halpin, Harry. 2008. Philosophical Engineering: Towards a Philosophy of the Web. *APA Newsletter on Philosophy and Computers*. 7/2. 5-11.
- Halpin, Harry and Monnin, Alexandre. 2014. Eds. *Philosophical Engineering. Toward a Philosophy of the Web*. Chichester/Malden/Oxford: Wiley Blackwell.
- Hájek, Alan. 2008. Dutch Book Arguments. In: *The Oxford Handbook of Rational and Social Choice*. Eds. Anand, Paul, Pattanaik, Prasanta and Puppe, Clemens. 173-195. Oxford: Oxford University Press.
- Hájek, Alan. 2009. Arguments For—Or Against—Probabilism? In: *Degrees of Belief*. (Synthese Library vol. 342). Eds. Huber, Franz and Schmidt-Petri, Christoph. 229-251. Springer.
- Hesse, Mary Brenda. 1966. *Models and Analogies in Science*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Hill, Jonathan. 2009. Probabilism Today: Permissibility and Multi-Account Ethics. *Australasian Journal of Philosophy*. 87/2. 235-250.

- Hofstadter, Douglas R. [1979] 1999. *Gödel, Escher, Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma. Metaforikus fúga tudatra és gépekre, Lewis Carroll szellemében.* Ford. Lipovszki Gábor. Budapest: Typotex.
- Horváth Márk, Lovász Ádám, Nemes Z. Márió. 2019. *A poszthumanizmus változatai. Ember, embertelen és ember utáni.* Budapest, Prae Kiadó.
- Kalpokas, Ignas. 2019. *A Political Theory of Post-Truth.* London and Cham: Palgrave Macmillan and Springer Nature.
- Keyes, Ralph. 2004. *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life.* New York: St. Martin's Press.
- Kien, Grant. 2019. *Communicating with Memes. Consequences in Post-truth Civilization.* (Communication Perspectives in Popular Culture). Lanham MD: Lexington Books.
- Kofman, Ava. 2018. Bruno Latour, the Post-Truth Philosopher, Mounts a Defense of Science. *The New York Times Magazine.* 2018/Oct. 25.
<https://www.nytimes.com/2018/10/25/magazine/bruno-latour-post-truth-philosopher-science.html>
- Krekó Péter. 2021. *Tömegparanoia 2.0 – Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció.* Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Lelo, Thales and Roseli, Fígaro. 2021. A Materialist Approach to Fake News. In: *Politics of Disinformation.* Eds. Garcia, Guillermo Lopez and Sampio, Dolores Palau and Palomo, Bella and Dominguez, Eva Campos and Masip, Pere. 23-34. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Margitay Tihamér. 2007. *Az érvelés mestersége. Érvelések elemzése, értékelése és kritikája.* Budapest: Typotex.

- McIntyre, Lee C. 2018. *Post-truth*. Cambridge MA: MIT Press.
- Metzinger, Thomas K. 2018. Why Is Virtual Reality Interesting for Philosophers? *Frontiers in Robotisc and AI*. Vol. 5. Article 101.
- Meyns, Chris. 2016. Leibniz and the Ethics of Probability. In: *Tercentenary Essays on the Philosophy and Science of G.W. Leibniz*. Eds. Strickland, Lloyd, Weckend Julia and Vynckier, Erik. 229–253. London: Palgrave Macmillan.
- Monnin, Alexandre and Halpin, Harry. 2012. Toward a Philosophy of the Web: Foundations and Open Problems. *Metaphilosophy*. 43/4. 361-379.
- Nietzsche, Friedrich. 1989. Igazságok. In: *Friedrich Nietzsche versei*. Ford. Hajnal Gábor. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich. 2015. *Bálványok alkonya*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Helikon Kiadó.
- Nietzsche, Friedrich. 1994. *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá, ami*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Göncöl Kiadó.
- Overell, Rosemary and Nicholls, Brett. 2019. Eds. *Post-Truth and the Mediation of Reality. New Conjectures*. London and Cham: Palgrave Macmillan and Springer Nature.
- Ropolyi László. 2001. A tudás reformációja. *Korunk*. 2001/1. 38-45.
- Ropolyi László. 2006. *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Budapest: Typotex.
- Ropolyi László. 2011. A filozófia képe és a kép filozófiája, avagy az igaz a rész – az igaz az egész. In: *Fogalom és kép II*. Szerk. Egyed Péter és Gál László. 11-40. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană.

- Ropolyi László. 2012. Prolegomena egy hálólételeméhez. In: *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. Szerk. Bajnok Andrea, Korpics Márta, Milován Andrea, Pólya Tamás és Szabó Levente. 145-154. Budapest: Typotex.
- Ropolyi László. 2016. Marx és az internet. In: *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Szerk. Marosán Bence Péter. 189-200. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Ropolyi László. 2017. Virtualitás mint harmadik létszféra. *Magyar Tudomány*. 2017/8. 918-928.
- Ropolyi László. 2018a. „...ahol áru és árulás van...”. In: *A szellem korrumpálása?* Szerk. Ungvári Zrínyi Imre. 51-70. Kolozsvár: Pro Philosophia Egyetemi Műhely Kiadó.
- Ropolyi László. 2018b. Toward a Philosophy of the Internet. *APA Newsletter on Philosophy and Computers*. 17/2. 40-49.
- Ropolyi László. 2019. Technology as an Aspect of Human Praxis. In: *Essays in Post-Critical Philosophy of Technology*. Eds. Héder, Mihály and Nádasi, Eszter. 19-31. Wilmington, Delaware: Vernon Press.
- Ropolyi László. 2020a. Válság és átalakulás a koronavírus-járvány idején. In: *Koronavírus idején*. replika e-könyv. Szerk. Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia. 101-107. Budapest: Replika Alapítvány.
- Ropolyi László. 2020b. Digitális identitás – e-személyiség. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 18. Az identitás*. Szerk. Daróczi Enikő és Laczkó Sándor. 245-259. Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó.
- Ropolyi László. 2021. An ‘Aristotelian’ Philosophy of the Internet. In: *13th ACM Web Science Conference 2021 (WebSci '21 Companion), June 21–25, 2021*. Virtual Event, United Kingdom.

80-84. ACM, New York, NY, USA.

Schüssler, Rudolf. 2005. On the Anatomy of Probabilism. In: *Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*. (The New Synthese Historical Library. Texts and Studies in the History of Philosophy, vol 57). Eds. Kraye, Jill and Saarinen, Risto. 91-114. Dordrecht: Springer.

Schuessler, Rudolf. 2014. Scholastic Probability as Rational Assertability: The Rise of Theories of Reasonable Disagreement. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 96. 2014. 202-231.

Schuessler, Rudolf. 2019. *The Debate on Probable Opinions in the Scholastic Tradition*. (Brill's Studies in Intellectual History, Volume 302). Leiden: Brill.

Sim, Stuart. 2019. *Post-Truth, Scepticism & Power*. London and Cham: Palgrave Macmillan and Springer Nature.

Skyrms, Brian. 1997. The Structure of Radical Probabilism. *Erkenntnis*. 45/2-3. 285-297.

Stein, Alex. 2021. Probabilism in Legal Interpretation. (Forthcoming in *Iowa Law Review*. 2022/107). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3789341>.

Thomas-Fogiel, Isabelle. [2005] 2011. *The Death of Philosophy. Reference and self-reference in contemporary thought*. New York and Chichester: Columbia University Press.

Tutino, Stefania. 2014. *Shadows of Doubt. Language and Truth in Post-Reformation Catholic Culture*. Oxford: Oxford University Press.

Tutino, Stefania. 2018. *Uncertainty in Post-Reformation Catholicism: A History of Probabilism*. Oxford: Oxford University Press.

Visvizi, Anna and Lytras. Miltiadis D. 2019. Eds. *Politics and Technology in the Post-Truth Era*. Bingley: Emerald Publishing.